

Moslim in Nederland

Moslim in Nederland

Islamitische organisaties in Nederland

SCP-werkdocument 106e

Anja van Heelsum
Meindert Fennema
Jean Tillie

Een onderzoek in opdracht van de minister
voor Vreemdelingenzaken en Integratie

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juli 2004

Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES)

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2004

SCP-werkdocument 106e

Zet- en binnenwerk: Trees Vulto, Schalkwijk

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

Kalligrafie omslag: Faried Aboe-I-Ibnain

ISBN 90-377-0174-4

deelstudie a: *Religie en migratie*, ISBN 90-377-0177-9

deelstudie b: *Diversiteit en verandering in religieuze betrokkenheid*, ISBN 90-377-0180-9

deelstudie c: *Religieuze dimensies, etnische relaties en burgerschap*, ISBN 90-377-0181-7

deelstudie d: *De publieke discussie over de islam in Nederland*, ISBN 90-377-0175-2

Samenvatting, ISBN 90-377-0176-0

complete set: *Moslim in Nederland*, ISBN 90-377-0178-7

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Tel. (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES)

Oude zijds Achterburgwal 237

1012 DL Amsterdam

Tel. (020) 525 3627

E-mail: imes@fmg.uva.nl

Voorwoord

Maatschappelijke context en beperkingen

Nederland kent een significante islamitische aanwezigheid, die bovendien snel aangroeit. In het sterk gesecculariseerde Nederland is de islam de vierde geloofsgemeenschap na de katholieken, de Nederlands hervormden en de gereformeerden. Daarbinnen maken Turken en Marokkanen de meerderheid uit. Maar zij zijn zeker niet de enige moslims in Nederland. Andere moslimgroepen zijn onder meer van Surinaamse origine, en meer recent ook asielzoekers en vluchtelingen uit diverse landen zoals ex-Joegoslavië, Somalië en Iran. Naar aanleiding van controversiële uitspraken van enkele imams in de media en de publieke reacties daarop, heeft de Tweede Kamer in de motie-Azough gevraagd om grootschalig onderzoek naar de islam in Nederland te bevorderen. Doel van het onderzoek was het opdoen van kennis over de diversiteit van de islam en het draagvlak voor islamitisch ‘fundamentalisme’ in Nederland. Deze voorstudie is daartoe een aanzet. Zij wil tegemoet komen aan de behoefte aan een gedegen empirische kennis over deze geloofsgemeenschap in ons land. De oorspronkelijk beoogde enquête heeft in dit stadium nog niet plaats gehad om redenen die aanstonds nog nader worden toegelicht.

Gegeven de beperkte beschikbare databronnen op basis van grootschalig surveyonderzoek in Nederland kunnen in deze studie niet alle relevante vragen worden beantwoord. Zo laten de gegevens geen kwantitatieve analyse toe van de oorzaken en de vormen van een numeriek marginale ‘fundamentalistische’ variant van islamitische bewegingen in Nederland. Ook blijft de bandbreedte van de zeer diverse moslimgemeenschappen in Nederland onderbelicht doordat de studie zich beperkt tot de twee grootste groepen: Turken en Marokkanen. Overigens stelt zich een meer algemeen probleem wanneer religie als steekproefkader moet dienen in grootschalig surveyonderzoek, omdat in Nederland sinds geruime tijd geen populatiegegevens over religieuze denominaties meer voorhanden zijn. In deze voorstudie worden migranten uit Turkije en Marokko en hun nakomelingen in Nederland, ongeacht hun subetniciteit en formele nationaliteit, kortweg aangeduid als ‘Turken’ en ‘Marokkanen’. De termen ‘moslim’ en ‘islamitisch’ verwijzen specifiek naar de religieuze identificatie of zelfpresentatie van personen, groepen of organisaties. Als verzamelnaam voor migranten en hun kinderen, in afwezigheid van etnische of religieuze specificaties, gelden de termen ‘minderheid’ of ‘allochtoon’.

De voorstudie bestaat uit vijf deelstudies, waarvan sommige op hun beurt in hoofdstukken zijn ingedeeld. De deelstudies zijn opgedeeld naar verschillende bronnen van empirische kennis en inzicht, die licht kunnen werpen op de islambeleving in Nederland. Naast de literatuurstudie omvat het rapport vier parallelle empirische

studies. Elke deelstudie kan als een zelfstandig onderzoeksverslag worden gelezen met een eigen vraagstelling, onderzoeksaanpak, bevindingen en conclusies. Aan het einde van het rapport volgt een uitgebreide samenvatting met algemene conclusies. Wie minder interesse heeft in de sociaal-wetenschappelijke achtergronden, de onderzoekstechnische aanpak, en de partiële resultaten van afzonderlijke deelstudies, kan de samenvatting lezen als een op zichzelfstaande tekst.

De eerste deelstudie is de literatuurstudie. Eerst wordt de islam kort gesitueerd vanuit feiten, cijfers en beeldvorming in de Nederlandse beleidscontext, in vergelijking met naaste buurlanden. Dan volgt een overzicht van beschikbare nationale en internationale sociaal-wetenschappelijke databronnen en literatuur over religie en migratie in het algemeen, en over moslimminderheden in het bijzonder. Waar mogelijk worden internationale bronnen betrokken op de specifiek Nederlandse context. Van de rijke verzameling aan kwalitatieve studies naar de beleving en de receptie van de allochtone islam in Europese ontvangende landen bestaan reeds goede overzichten (zie onder meer het recente WRR deelrapport van Waardenburg 2001 en het overzichtssessay van Buys en Rath 2002 voor de Russell Sage Foundation). Daarom richt deze literatuurstudie zich voornamelijk op theorieën en inzichten in etnische en religiestudies die reeds zijn getoetst, of tenminste in principe toetsbaar zijn, in grootschalig surveyonderzoek. Omdat grootschalig onderzoek naar religie en migratie schaars is, moet a priori het nodige voorbehoud worden gemaakt bij de toepasbaarheid van gangbare theorieën op moslimminderheden in Nederland. De empirische deelstudies die volgen, zijn onder meer ook opgezet om de grenzen aan die toepasbaarheid te verkennen.

Meer bepaald omvat het rapport naast de literatuurstudie nog vier empirische studies. In de tweede en derde deelstudie worden de resultaten van kwantitatieve analyses op twee complementaire databestanden uiteengezet (cf. infra). Het gaat om de beschikbare gegevens over de islambeleving van Turken en Marokkanen uit grootschalig surveyonderzoek in Nederland voor de periode 1998-1999-2002.

De vierde deelstudie brengt verslag uit van een nieuwe mediastudie naar de binnenlandse berichtgeving en het publieke debat over de islam, minderheden en integratie in dezelfde periode 1998-2002. Omwille van het tijdsbestek waarbinnen de voorstudie moest worden uitgevoerd, zijn de dataverzameling en de inhoudsanalyse beperkt gebleven tot de Volkskrant als meest gelezen kwaliteitskrant, voor een selectie van periodes voor en na 11 september 2001.

Deze deelstudie geeft een overzicht van islamitische organisaties, hun bestuurlijke inbedding in etnische netwerken, en hun rol in de Nederlandse samenleving. Anders dan de andere deelstudies in dit rapport, die zijn aangeleverd vanuit de Universiteit Utrecht (Ercomer – ICS) in opdracht van SCP, is het gedeelte over islamitische orga-

nisaties verzorgd door de Universiteit van Amsterdam (IMES), eveneens in opdracht van SCP.

Doelstelling en opzet

De globale onderzoeksopdracht was: grootschalig empirisch onderzoek opzetten over de diversiteit van de Islam en het draagvlak voor islamitisch ‘fundamentalisme’ in Nederland. Op basis van de notitie van 6/11/2002 voor de minister voor Integratie en in overleg met scp is de volgende inhoudelijke doelstelling voor de voorstudie overeengekomen: de voorstudie richt zich op het in kaart brengen van verandering en verscheidenheid in religieuze oriëntaties bij Turkse en Marokkaanse moslims in Nederland. Deze brede vraagstelling omvat drie deelvragen die doorheen de deelstudies terugkomen:

- a Wat zijn patronen van diversiteit en verandering in de islambeleving van Turken en Marokkanen in Nederland?
- b Welke aantoonbare verbanden zijn er tussen etnische identiteit, acculturatie en islambeleving?
- c Wat is de maatschappelijke invloed van de islam in private en publieke leefsfieren?

Om een beeld te schetsen van de islambeleving in Nederland werd de analyse van optimaal representatieve surveydata over moslimminderheden als meest geëigende onderzoeksmethode aangemerkt. Grootschalig surveyonderzoek bij minderheden – in het bijzonder bij de Marokkaanse groep maar ook bij andere allochtone én autochtone groepen – in Nederland heeft echter in toenemende mate te kampen met een verminderde bereidwilligheid van de doelgroepen om te participeren (Houtkoop en Veenman 2002). Bovendien is de religieuze beleving van minderheden in analyses van bestaande representatieve data in Nederland tot nog toe onderbelicht gebleven. Daarom is hier gekozen voor analyses op bestaande data. Het nadeel daarvan is uiteraard dat de vragen niet door de onderzoeker zijn geformuleerd. Bijgevolg zijn veelal slechts gedeeltelijke of indirecte antwoorden op de eigenlijke onderzoeksvragen mogelijk. Toch heeft deze aanpak ook voordelen. Zo laten grondige en gerichte multivariate analyses ons toe om bestaande wetenschappelijke databronnen beter te benutten. Door de honger van onderzoekers en beleidsmakers naar steeds weer nieuwe data blijven dure surveydata al te vaak ondergeanalyseerd. Bovendien dragen secundaire analyses ook bij aan de wetenschappelijke waarde van nieuwe dataverzameling. Die kan dan voortbouwen op een weloverwogen balans van bevindingen, onvolledigheden en problemen in bestaande data.

Als aanloop naar nieuwe analyses op recente Nederlandse databronnen is in een eerste fase van de voorstudie een sociaal-wetenschappelijke literatuurstudie verricht naar onderzoek over religie en migratie en naar beschikbare databronnen over

moslims in de naaste buurlanden (zie deelstudie a). Voor de nieuwe analyses van de islambeleving bij Turken en Marokkanen in Nederland maken we gebruik van de SPVA-surveys uit 1998 en 2002 en van de Ercomer-survey in 1999. De SPVA's bevatten een beperkt aantal religieuze variabelen maar zij hebben het voordeel van een breed landelijk geldigheidsbereik (SCP 2003). Bovendien beschikken we over een recente herhaling in 2002 (zie deelstudie b). De Ercomer-survey 1999 daarentegen heeft het voordeel van een meer uitgebreide set van vragen over religieuze thema's maar heeft tegelijk een beperkt geldigheidsbereik: het gaat om een eenmalig surveyonderzoek in Rotterdam (zie deelstudie c). De beeldvorming en beleving van religie door jongeren in Rotterdam was reeds eerder geanalyseerd (Phalet et al. 2000). Nieuwe analyses betreffen de volledige volwassen populaties, inclusief de oudere generaties die nog niet eerder in analyses betrokken zijn.

Hoewel het zwaartepunt van de voorstudie bij de analyse van surveydata ligt, blijft de studie hier niet toe beperkt. Het zou immers eenzijdig zijn om ons enkel en alleen te richten op de persoonlijke religiositeit van Turken en Marokkanen in Nederland. Als tegenwicht voor deze eenzijdigheid is een nieuwe verkennende mediastudie uitgevoerd. De studie betreft de berichtgeving en de discussies over de islam en integratie in de Volkskrant als meest gelezen Nederlandse kwaliteitskrant in de periode van 1998 tot en met 2002. De studie combineert een kwantitatieve inhoudsanalyse van de brede berichtgeving en opiniëring met een kwalitatieve analyse van de verschillende perspectieven in het debat over de islam (zie deelstudie d). Een laatste aanvullende deelstudie geeft een overzicht van de etnisch-religieuze aanbodzijde van islamitische organisaties en netwerken in Nederland (zie deze deelstudie). De surveystudies over de religieuze beleving en participatie van moslims geven dus een zo representatief mogelijk beeld van de islambeleving op individueel niveau. De aanvullende studies situeren de islambeleving van de Turkse of Marokkaanse burger in een bredere context: enerzijds het religieuze aanbod vanuit islamitische organisaties op meso-niveau en anderzijds het publieke debat over islam en integratie in de Nederlandse samenleving.

Kanttekening over 'fundamentalisme'

Bij de afbakening van de voorstudie stelt zich de vraag naar de notie van 'fundamentalisme' en hoe die zich verhoudt tot de onderzoeksdoelen en –aanpak in de deelstudies. In het licht van geopolitieke spanningen sinds 11 september maakt de vraag van de Kamer immers gewag van een mogelijk draagvlak voor islamitisch 'fundamentalisme' in Nederland (zie ook AIVD 2002, 2003). Allereerst stelt zich echter de vraag welke inhoudelijke lading de term 'fundamentalisme' dekt, of nog hoe 'fundamentalistische' en 'niet-fundamentalistische' varianten van religiositeit analytisch en empirisch te onderscheiden zijn. Het mag duidelijk zijn dat religieus fundamentalisme geen specifiek islamitisch gegeven is, en omgekeerd, dat de islam uiter-

aard veel breder is dan wat doorgaans onder ‘fundamentalisme’ wordt verstaan. Net zoals de lijn tussen rechts en extreem rechts niet altijd makkelijk empirisch te trekken is, zo ook verschillen sociale wetenschappers van mening over de grens tussen minder en minder rekkelijke religieuze opvattingen en ‘fundamentalisme’. De term fundamentalisme verwijst oorspronkelijk naar ultra-orthodoxe en anti-moderne bewegingen in de protestants-christelijke traditie, zoals de evangelische christenen, maar is nadien ook toegepast op gelijkaardige bewegingen in joodse en islamitische geloofstradities. In dat laatste geval wordt ook wel de term ‘islamisme’ gebruikt. Deze termen dekken heel uiteenlopende ladingen, gaande van apolitieke asceten tot revolutionaire radicalen. In dit rapport worden ‘fundamentalisme’ en ‘islamisme’ echter in enge zin gebruikt om te verwijzen naar radicale religieus-politieke bewegingen die zich tegen democratische rechten en vrijheden keren. Naar analogie met nationalistische en racistische vormen van exclusionisme (Lubbers 2001), wordt fundamentalisme of islamisme in strikte zin gedefinieerd als religieus exclusionisme.

Aan de conceptuele afbakening en de empirische typen en kenmerken van het verschijnsel fundamentalisme wordt vooral in de literatuurstudie aandacht besteed (zie deelstudie a). In het licht van bekende problemen met selectieve respons, sociaal-wenselijk antwoordgedrag en kleine aantallen ‘extremisten’ in surveyonderzoek, is een exacte telling van fundamentalistische opvattingen, affiliaties of acties helaas niet mogelijk. In de SPVA's zijn geen vragen gesteld over maatschappelijke of politieke aspecten van religie (zie deelstudie b). In de Ercomer-survey 1999 (zie deelstudie c) is wel een eerste poging gedaan tot empirische afbakening van een ‘exclusionistische’ variant van religiositeit (Phalet et al. 2000). Daartoe zijn drie empirische criteria gecombineerd: de afwijzing van de scheiding van kerk en staat, het zich herkennen in politiek-religieuze organisaties met een islamistische ideologie (alleen bij Turken), en de bereidheid om desnoods met geweld politieke actie te voeren. Op die basis waren in 1999 slechts enkele percenten van zowel autochtone als allochtone jongeren op één of meer criteria vatbaar voor religieus gemotiveerd exclusionisme. Omdat de survey niet meer herhaald is na 1998 kunnen geen uitspraken worden gedaan over een recente toename of afname van het draagvlak voor fundamentalisme in strikte zin. De mediastudie werpt enig licht op de regelmaat waarmee, en de wijze waarop de notie fundamentalisme in het publieke debat sinds 1998 ter sprake is gekomen (zie deelstudie d). Deze deelstudie gaat over religieuze organisaties noemt enkele organisaties in de marge van het islamitische verenigingsleven in Nederland die banden hebben met islamistische ideeën en bewegingen in het buitenland.

Inhoud

1	Inleiding	1
2	Aantal islamitische organisaties per etnische groep	3
3	Activiteiten en bestuurlijke netwerken van islamitische organisaties per etnische groep	7
3.1	Turkse islamitische organisaties	7
3.2	Marokkaanse islamitische organisaties	13
3.3	Surinaams islamitische organisaties	17
4	Conclusie	21
	Noten	23
	Literatuur	25
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	27

1 Inleiding

Een groot deel van de discussie rond de al dan niet geslaagde integratie van etnische minderheden spitst zich toe op de islam en op islamitische organisaties. Deelstudie d van dit project laat zien dat over sommige islamitische organisaties in Nederland een discussie woedt. Critici wijzen erop dat de ideologie die sommige organisaties uitdragen, gericht is tegen de democratie en tegen een aantal basisrechten waarover het individu in westerse samenlevingen beschikt. Veelgehoorde bezwaren zijn:

- 1 De islam is een godsdienst die de scheiding tussen kerk en staat niet erkent en om die reden nooit een democratisch en pluralistisch regime zal kunnen accepteren (Middelkoop 2003). In die visie zijn islamitische organisaties naar hun aard imperialistisch in die zin dat zij streven naar een opheffing van de scheiding tussen kerk en staat en daarmee uiteindelijk naar een inperking van het maatschappelijk middenveld.
- 2 Sommige fundamentalistische stromingen zijn gericht tegen de grondslagen van de westerse beschaving. Dit is een variant van de hierboven behandelde stelling. Niet alle islamitische organisaties, maar alleen de fundamentalisten streven naar de opheffing van de liberale democratie. Berman (2003) meent dat een maatschappelijk middenveld dat vooral uit fundamentalistische organisaties bestond in Egypte de democratie ten grave heeft gedragen.
- 3 Veel moskeeorganisaties worden vanuit het buitenland gefinancierd. In deze redenering wordt de nadruk gelegd op het feit dat sommige islamitische organisaties niet autonoom zijn, maar vanuit het buitenland worden beïnvloed, zo niet 'aangestuurd'.

Andere deelnemers aan het debat wijzen daarentegen op de integrerende en emanciperende kracht van islamitische organisaties:

- 1 Het religieuze leven is voor veel mensen een centraal kenmerk van hun identiteit en draagt in die zin bij aan het besef van gemeenschappelijke normen en waarden. Deze normen en waarden kunnen de basis zijn van integratie in de Nederlandse samenleving.
- 2 Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat het lidmaatschap van kerkelijke organisaties bijdraagt aan het sociale en politieke vertrouwen van burgers (Hooghe 1999). Er zijn vooralsnog geen redenen te noemen waarom dit niet zou gelden voor islamitische organisaties.
- 3 Omdat de Nederlandse overheid in principe geen religieuze organisaties subsidieert kunnen wij er van uit gaan dat moskeeorganisaties zelfstandiger zijn dan

andere migrantenorganisaties. Juist hun onafhankelijkheid van de Nederlandse overheid maakt dat zij een tegenwicht kunnen bieden tegen die overheid.

Bekijkt men de argumenten pro en contra nauwkeuriger, dan blijkt dat de argumenten pro in feite abstraheren van de ideologie van vrijwillige organisaties. De argumenten contra concentreren zich juist – in het geval van het derde argument op indirecte wijze – op de ideologie van die organisaties. In de eerste opvatting zijn alle organisaties – op voorwaarde dat hun leden er op vrijwillige basis lid van zijn – goed voor het functioneren van de democratie, in de tweede opvatting zijn alleen organisaties die een democratisch waardepatroon propageren of onderschrijven goed voor het functioneren van de democratie.

Islamitische organisaties dienen beoordeeld te worden binnen het complete spectrum van deze keuzemogelijkheden. In andere publicaties wordt ingegaan op het belang van organisaties voor de democratie (Fennema 2004). In deze deelstudie willen we slechts een beschrijving geven van het ‘islamitische middenveld’ in Nederland. Hoeveel islamitische organisaties zijn er in Nederland? Wat zijn hun belangrijkste activiteiten en tot welke stromingen behoren zij? Bestaan er specifieke netwerken tussen islamitische organisaties? En hoe zijn de verschillende etnische groepen te vergelijken.

2 Aantal islamitische organisaties per etnische groep

In tabel 2.1 is het aantal islamitische organisaties per etnische groep te vinden.

Tabel 2.1 Islamitische organisaties in Nederland van Turken, Marokkanen en Surinamers rond 2000

	aantal migranten	aantal organisaties	islamitische organisaties	% islamitische organisaties t.o.v. totaal aantal organisaties	aantal moskeeën
Turken (1999)	300.000	1125	356	31.6	206
Marokkanen (2001)	273.000	681	171	25.1	92
Surinamers (2002)	315.000 ¹	881	89	10.1	6
totaal		2687	616	22.9	304

Bronnen: eigen onderzoek, de laatste kolom volgens de Nederlandse moskeedatabase (<http://www.moskeedatabase.com>).

De Turkse gemeenschap heeft relatief gezien het meeste organisaties, gevolgd door Surinamers en Marokkanen. Er zijn 356 Turkse islamitische organisaties, 171 Marokkaans islamitische organisaties en 89 Surinaams islamitische organisaties. Dit betekent dat alleen al de grote immigrantengroepen minstens 616 islamitische organisaties in Nederland hebben gevestigd. Relatief gezien beschikt de Turkse gemeenschap over het grootste aantal islamitische organisaties gevolgd door Marokkanen en Surinamers. Als we dus alleen afgaan het aantal islamitische organisaties dan is de bijdrage van islamitische organisaties aan de Turkse gemeenschap het grootst.

Onder de islamitische organisaties bevinden zich ook moskeeorganisaties. Uit eigen tellingen is het moeilijk in te schatten hoeveel moskeeën er zijn in Nederland; daarom gebruiken we het bestand van de Nederlandse moskeedatabase. Volgens de makers van deze database waren er op 14 november 2003 in totaal 453 moskeeën in Nederland. De overgrote meerderheid is Turks (206), dan volgen de Marokkaanse (92) tot slot een klein aantal Surinaamse moskeeën (6). De 149 overige moskeeën zijn grotendeels niet geïdentificeerd. Daaronder vallen twee Indonesische, vier Pakistaanse, een Somalische en een Bosnische moskee. De drie grootste etnische groepen worden hierna uitgebreid beschreven.

De spreiding van moskeeën over Nederland is niet gelijkmatig. De hoogste concentratie is te vinden in de grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Verder zijn hogere concentraties te vinden in Midden-Nederland, rond Eindhoven en in Twente. De laagste concentratie bevindt zich in Friesland en Zeeland.

De meeste moskeeën en islamitische organisaties zijn per etnische groep georganiseerd. Er zijn ook een aantal islamitische organisaties voor meer groepen. Vaak gaat het om koepels die op initiatief van de overheid zijn opgericht om als aanspreekpunt

te kunnen dienen. Van 1975 tot 1980, was dat de Federatie van Moslim Organisaties Nederland (FOMON), van 1982-1986 heeft het Nederlands Islamitische parlement deze rol overgenomen, en van 1990 tot 2003 was dat de Islamitische Raad Nederland (IRN). Op 7 februari 2004 is een nieuw orgaan opgericht, namelijk het Contactorgaan Moslims en Overheid. Hierin zijn de grote koepels van Turkse, Marokkaanse en Surinaamse moslims vertegenwoordigd, op één na.

De IRN is in 1990 opgericht en beoogt de diverse islamitische stromingen te vertegenwoordigen, maar leidt een slapend bestaan. Het algemeen bestuur van de IRN telde 22 Surinaamse, Turkse en Marokkaanse bestuursleden en stond onder voorzitterschap van Emin Ateş (Turks). Het stichtingsbestuur telde acht bestuursleden, die een centrale rol in het netwerk van organisaties uit de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen hadden. De feitelijke rol als brug tussen organisaties was niet groot: de IRN werd in interviews wel beschreven als een papieren tijger.

De Raad van Moskeeën Nederland is een samenwerkingsverband tussen Turkse moskeeën van twee stromingen: de ISN/TICF (Diyametstroming) en de NIF (Milli Görüş). Deze raad heeft in het Turkse organisatienetwerk een duidelijk plaats. De Nederlandse Moslimraad (NMR) werd in reactie op de IRN als een koepel voor alle moslims in Nederland opgericht. Tot 2003 waren het vooral de kleinere moslimgroepen die hierin vertegenwoordigd waren, onder meer Surinaamse, Indonesische, Bosnische en Eritrese moslims. Momenteel bestaat het bestuur alleen nog uit Surinamers.

De NMR richtte in 1993 de Nederlandse Moslim Omroep op. Door de verzui-lingstraditie in het Nederlandse omroepbestel konden islamitische organisaties op deze manier financiën en zendtijd opeisen. In 1995 verstrekte het Commissariaat voor de Media een zendmachtiging voor vijf jaar aan de NMO. Deze eindigde in september 2000 en werd daarna verlengd. Het gaat om 26 uur televisie per jaar (30 minuten per week) en twee uur radio per week (Bouadi et al. 2001). De NMO heeft in het netwerk van de diverse etnische gemeenschappen een spilfunctie, omdat de stromingen hier bij elkaar komen.

Veel islamitische scholen staan open voor meer etnische groepen. In 2003 zijn er volgens Boot (2003: 22) in totaal 37 islamitische scholen: negen in Amsterdam, zes in Rotterdam en één in Almere, Alphen a/d Rijn, Amersfoort, Arnhem, Bergen op Zoom, Breda, Den Bosch, Den Haag, Ede, Eindhoven, Enschede, Heerlen, Helmond, Leerdam, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Schiedam, Tilburg, Uden, Utrecht en Zaanstad. Deze scholen zijn onderling zeer verschillend: van vrijzinnig en sterk georiënteerd op de Nederlandse samenleving, tot zeer orthodox.²

Nu volgt een behandeling van de activiteiten van islamitische organisaties per etnische groep, achtereenvolgens de Turken, Marokkanen en Surinamers. Daarnaast wordt ingegaan op een specifiek soort netwerk tussen islamitische organisaties: het netwerk van bestuurlijke dubbelfuncties. Een netwerk is een verzameling van punten en lijnen. In het netwerk van bestuurlijke dubbelfuncties worden de punten gevormd

door etnische organisaties en de eventuele lijnen tussen deze organisaties door personen die bestuurslid zijn van twee (of meerdere) organisaties. Deze personen leggen door hun dubbelfunctie een lijn tussen twee organisaties. Eerder onderzoek heeft aangetoond dat het bestaan van bestuurlijke dubbelfuncties tussen etnische organisaties de integrerende kracht van deze organisaties vergroot (Fennema en Tillye 1999). Een groot netwerk betekent namelijk dat informatie makkelijk verspreid wordt, zowel tussen organisaties als naar de leden toe. Ook kan een goed ontwikkeld maatschappelijk middenveld als vangnet dienen als er individuen in de problemen raken. Vandaar dat wij het netwerk hier als apart kenmerk noemen.

3 Activiteiten en bestuurlijke netwerken van islamitische organisaties per etnische groep

3.1 Turkse islamitische organisaties

In 1999 hebben wij een landelijk bestand van Turkse organisaties opgebouwd (Van Heelsum en Tillie 1999). Er waren op dat moment 1125 Turkse organisaties in Nederland. De landelijke kwantitatieve en netwerkgegevens in deze paragraaf zijn gebaseerd op dit onderzoek. Van die 1125 Turkse organisaties bleken er 356, d.w.z. 32%, als islamitisch herkenbaar. Waarschijnlijk gaat het hier om een onderschatting, want door de manier van tellen (op naamgeving) wordt mogelijk een deel van de islamitische organisaties overgeslagen. Anderzijds is de selectie breed. Alevitische en Haci Bektaş organisaties zijn meegeteld evenals de lokale groepen van de NISBO, de ouderenbond die de belangen van islamitische ouderen behartigt.

Van de 356 Turks islamitische organisaties, zijn er 257 (72%) in te delen in de uit de literatuur bekende islamitische stromingen in Turkije. Van de overige 99 (28%) is uit onze informatie niet bekend, of zij tot een bepaalde stroming horen.³ Gedeeltelijk baseren we ons daarbij op achtergrondinformatie en gedeeltelijk op de naam van de organisatie. Organisaties die we niet kennen en die namen hebben als Turks islamitische jongerenvereniging vallen noodgedwongen in de categorie overigen.

We behandelen hieronder de belangrijkste Turks islamitische stromingen in de volgorde die Den Exter en Hessels (2003:7/1050-5/14) hanteren in het *Handboek Minderheden*.

De Diyanettak

De grootste stroming komt voort uit de officiële islam in Turkije. Deze is gebaseerd op een ideologie van scheiding tussen religie en staat, maar de facto bestaat er een zekere staatscontrole over de islam via het ministerie van godsdienstzaken Diyanet (Den Exter en Hessels 2003: 6). Het gaat om een Turks-nationaal gekleurde, tamelijk gematigde soenitische islam. Canatan (2001: 89) beschrijft de speciale invalshoek van deze ‘officiële’ Turkse islam als volgt de ‘Turks-Islamitische synthese’. Vanwege het secularisatiebeginsel in Turkije, beperkt de islam zich tot het privé-terrein en worden uitingen van de islam in het publieke leven uitgesloten. Hij benadrukt dat de islam volgens de Diyanet een eenheidsideologie is, die de nationale eenheid en het Turks bewustzijn versterkt. Turken zijn in deze optiek het enige volk binnen de islamitische wereld dat de islam goed begrijpt en interpreteert, en zelfs belijdt. De sji’itische islam en het islambegrip van de Arabieren worden bestempeld als afwijkend en ‘achterlijk’.

Net als in Turkije maken ook in Nederland de meeste Turkse islamitische organisaties deel uit van de Diyanettak. Er zijn 145 organisaties in ons bestand gelieerd

aan deze stroming, onder meer moskeeën, jongeren-, vrouwen- en sociaal culturele verenigingen. De belangrijkste koepels zijn de gelieerde Stichting Turks Islamitisch Culturele Federatie (TICF) en de Islamitische Stichting Nederland (ISN), in het Turks Hollanda Diyanet Vakfi (HDV). Den Exter en Hessels (2003: 6) leggen uit hoe deze twee gelieerde federaties hun taken verdeeld hebben. TICF, de grootste Turkse federatie in Nederland, heeft ongeveer honderdveertig plaatselijke verenigingen als lid. De ISN heeft namens de Turkse overheid de meeste moskeeën in eigendom. De imams in de moskeeën van de aangesloten verenigingen worden door het Turkse ministerie voor een periode van ongeveer vijf jaar uitgezonden en betaald. In plaatsen waar slechts één Turkse moskee staat, is dat meestal een TICF/ISN-moskee. TICF en ISN hebben een belangrijke rol gespeeld bij de institutionalisering van de (Turkse) islam in Nederland. De ISN, die grotendeels gevormd wordt door personen die werkzaam zijn op de Turkse ambassade, houdt zich onder meer bezig met het aankopen van panden en het bouwen van moskeeën, financiële zaken, het aanstellen van imams, de imamopleiding en het organiseren van de bedevaart naar Mekka. TICF heeft een bestuur van in Nederland wonende Turken en is meer gericht op concrete problemen van Turkse migranten.

De netwerkanalyse van bestuurlijke dubbelfuncties laat zien dat de positie van zowel de ISN als TICF centraal is binnen het netwerk van Turkse organisaties in Nederland. Beide organen zijn te vinden in de grootste cluster van het Turkse netwerk.

gen die in Nederland een aantal moskeeën hebben, namelijk de Milli Görüş-beweging en de Süleymancilar-beweging.

De belangrijkste oppositionele stromingen binnen de Turkse islam zowel in Nederland als in Turkije is de Milli Görüş-beweging. Den Exter en Hessels (2003: 7-8) beschrijven hoe deze conservatief-islamitische stroming vanaf de jaren zestig onder leiding van Necmettin Erbakan heeft getracht om Turkije te islamiseren via politieke machtsvorming binnen het democratisch bestel. Zijn politieke partij kwam na een verbod steeds onder een andere naam terug, achtereenvolgens de Welvaartspartij (Refah Partisi), de Partij van de Deugd (Fazilet Partisi) en de Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling (AKP – Adalet ve Kalkinma Partisi). De AKP won op 3 november 2002 de verkiezingen, waarmee deze partij in de regering kwam. Aanvankelijk lag de nadruk in die partijen op het islamisme, maar een modernistische vleugel won steeds meer aan belang en de centrale thema's werden sociale rechtvaardigheid en (conservatieve) normen en waarden. De religieuze soennitische beweging heeft een Europese federatie in Keulen (ATMGT) en een koepel in Nederland, de 'Nederlandse Islamitische Federatie' (NIF). De Milli Görüş organisaties zijn te herkennen aan het afkortingspaars MGT-WBV (Müslüman Gençilar Teskilati – Welzijns Belangen Vereniging). Er zijn 53 organisaties die wij herkennen als gelieerd aan de Milli Görüş beweging. In Nederland beheert de NIF zo'n vijfenveertig moskeeën met eigen imams en een groeiend aantal actieve jongerenverenigingen (Den Exter en Hessels 2003: 7-8). Diverse auteurs noemen de twee gezichten van de beweging: enerzijds het moderne, vriendelijke, vooral op overleg en sociale verheffing van de Turkse jeugd gerichte gezicht, en anderzijds het intolerante, anti-westerse, orthodoxe gezicht (Sunier 1986). Binnen de Nederlandse tak van de Milli Görüş-beweging, vooral in de noordelijke helft van het land – met 21 moskeeën – heeft de modernistische stroming inmiddels de overhand in de besturen (van Westerloo 2004). Een groeiende loskoppeling van de Turkse en Europese moederbeweging heeft geleid tot een actieve heroriëntatie op de islamitische wortels in het licht van integratievraagstukken in Nederland.

Den Exter en Hessels constateren dat Milli Görüş-standpunten de laatste tijd vaak gematigder zijn dan die van Diyanet. De verklaringen die de directeur Milli Görüş in Amsterdam, Hacı Karacaer, namens Milli Görüş sinds 11 september 2001 uitgeeft, wijzen op onverkorte steun aan het democratisch regime in Nederland en een sterke wens tot integratie in de Nederlandse samenleving. Deze 'lijn' maakt de Milli Görüş ook aantrekkelijk voor Turkse jongeren. In hoeverre de AKP-regering veranderingen te weeg kan brengen in de koers van de Diyanet is nog niet duidelijk. In ieder geval is de politieke arm van de Milli Görüş in Turkije nu in de regering, en dat moet haast wel gevolgen hebben voor de positie van deze stroming. Den Exter en Hessels verwachten dat het verschil tussen de modernisten binnen de Milli-Görüş stroming en Diyanet zal afnemen.

De positie van de Milli Görüş-organisaties in het netwerk van Turkse organisaties was in 1999 nog niet erg belangrijk in het landelijk netwerk. De NIF is op hetzelfde adres gevestigd als de federatie van Milli Görüş-organisaties voor Zuid Nederland en HGMV-Cinar Cenaze Nakil Fonu. Deze derde organisatie heeft zeven dubbelfuncties.

De NIF is op een plaats verbonden met de rest van het netwerk: via de Nederlands Islamitische Welzijns- en Solidariteitsstichting met het IOT. NIF maakt deel uit van het algemeen bestuur van het IOT (zie <http://www.iot.nl/>). Verder heeft de NIF banden met de eigen zusterorganisaties, maar niet altijd via dubbelfuncties. Vanwege de door Den Exter en Hessels geconstateerde scheiding tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van het land, kijken we ook naar het aantal dubbelfuncties van de Amsterdamse organisaties. Binnen het Noordelijk deel zijn twee Amsterdamse organisaties het belangrijkste. De organisatie op de Ferdinand Bolstraat Amsterdam had in 1999 slechts drie dubbelfuncties en die op de Baarsjesweg te Amsterdam ook drie. Nader onderzoek van het Amsterdamse netwerk van Turkse organisaties wijst uit dat de plaats van Milli Görüş-organisaties in 2001 belangrijker is geworden dan ten tijde van het landelijke onderzoek van 1999.

De tweede oppositionele soennitische stroming is de Süleymanci-beweging. Vanuit deze stroming werd de oudste Turkse islamitische vereniging in Nederland opgericht, namelijk de Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN; Turkse afkorting HIMV). Volgens Den Exter en Hessels beheert de federatie SICN op dit moment zo'n twintig moskeeën. Op hetzelfde adres zijn soms een gelieerde jongerenvereniging en een sociaal-culturele stichting gevestigd, zoals bijvoorbeeld in Amsterdam. Een deel van de imams is in Nederland opgeleid. Van oudsher is het een tamelijk gesloten organisatie, gericht op koranonderricht en mystieke bijeenkomsten in moskeeën.

De positie van de Süleymanci-beweging binnen het netwerk van Turkse organisaties is op het eerste gezicht niet zeer invloedrijk. Ondanks het feit dat SICN de landelijke koepel is van ongeveer twintig Süleymanci-organisaties, is dit niet zichtbaar door een groot aantal dubbelfuncties. Lidorganisaties hoeven niet per definitie een bestuurslid als vertegenwoordiger te sturen. En er zijn slechts vijf bestuursleden, wat minder is dan het aantal lidorganisaties. We zien dat SICN slechts twee dubbelfuncties telt. De twee dubbelfuncties hebben een belangrijke rol in het netwerk, aangezien zij als het verbindingspunt fungeren tussen een aantal Koerdische organisaties en het IOT. De federatie SICN maakt deel uit van het algemeen bestuur van het Inspraak Orgaan Turken (zie het organogram op de IOT website <http://www.iot.nl/>). Aangezien het IOT op een zeer centraal punt in het netwerk is te vinden, is dit een teken van invloed.

Alevieten

Zo'n 15 tot 20% van de inwoners van Turkije is aleviet, in Nederland wordt het percentage alevieten rond 40% geschat. Het alevitisme is weliswaar een zeer oude stroming, maar in veel opzichten doet de beleving van de islam moderner aan dan bij de soennitische of orthodox sji'itische islam. Het alevitisme benadrukt religieuze tole-

rantie en de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Er is geen sprake van moskeeën, maar in veel gevallen zijn er wel gemeenschapshuizen, die voor religieuze ceremoniën met een mystieke inslag worden gebruikt (Den Exter en Hessels 2003: 9). De beweging is lange tijd verboden geweest, en pas de laatste tien jaar kunnen alevieten zich openlijk manifesteren als een aparte groepering binnen de Turkse islam. Tot de jaren tachtig waren alevieten vooral georganiseerd in bredere areligieuze, politieke organisaties van linkse en extreem linkse signatuur, kritisch ten opzichte van de Turkse politiek. Alevieten in Nederland en Duitsland manifesteren zich sinds het midden van de jaren tachtig door de verbeterde mensenrechten en de hernieuwde belangstelling in Turkije voor de eigen cultureel-religieuze traditie onder alevieten. Recentelijk zoekt een flink deel van de beweging toenadering tot Diyanet om een plaats in de officiële Turkse islam te verwerven.

In Nederland hebben een aantal plaatselijke alevitische verenigingen zich in 1991 georganiseerd in de Federatie van Alevitische en Bektashitische sociaal-culturele verenigingen in Nederland (HAK-DER). Wij komen 34 organisaties in ons bestand tegen met een aanduiding als alevi, alevitische of HAK-DER, wijzend op een relatie met de alevitische stroming binnen de islam. Deze organisaties zijn in alle delen van het land te vinden.

In de netwerkanalyse is HAK-DER duidelijk herkenbaar als centraal punt in een sub-cluster. De Federatie HAK-DER heeft dubbelfuncties met zes plaatselijke alevitische verenigingen, met de Europese Alevitische Academie in Zaandam en de Deventer Ouderraad. Een aantal van deze organisaties heeft weer dubbelfuncties met plaatselijke platforms of raden, waardoor zij met de rest van het netwerk verbonden zijn. HAK-DER is vertegenwoordigd in het IOT, maar in 1999 met een vertegenwoordiger die niet in het bestuur van een andere organisatie zit. Alevitische organisaties zijn op diverse plaatsen in het netwerk te vinden. De verwevenheid van Alevieten in het totale Turkse netwerk is sterker dan die van Milli Görüş of de Süleymancı's.

Overige Turks islamitische organisaties

Naast de genoemde Turks islamitische stromingen vallen twee moskeeën in Amsterdam op in het netwerk, die niet onder de bovengenoemde stromingen vallen. Het gaat om de Ulu Moskee aan de Zeeburgerdijk en de Mescid-i Aksa Camii aan de Johannes Poststraat. Deze moskeeën zijn gelieerd aan de Turkse Federatie Nederland, die de nationalistische stroming onder de Turken vertegenwoordigd, ook wel aangeduid als grijze wolven. De nationalistische organisaties hebben onderling een hecht netwerk; de moskeeën hebben alleen via de Raad van Moskeeën contacten buiten hun eigen circuit. Volgens Braam en Ülger (1997) zijn er in diverse andere Nederlandse plaatsen lidmoskeeën van de Turkse Federatie. Op basis van de gegevens uit de netwerkanalyse lijkt hun invloed in de Turkse gemeenschap niet groot.

3.2 Marokkaanse islamitische organisaties

In 2001 hebben wij een database opgezet van Marokkaanse organisaties (Van Heelsum 2001). Kwantitatieve en netwerkgegevens in deze paragraaf zijn gebaseerd op dat onderzoek. Deze is na publicatie nog gecorrigeerd en toen waren er 681 Marokkaanse organisaties in Nederland.

Net als bij Turkse organisaties is bij Marokkaanse organisaties de religieuze categorie groter dan de politieke of sociaal culturele of enige andere categorie. Maar het percentage islamitische organisaties van het totaal is bij Marokkanen lager dan bij Turken. Wanneer we op dezelfde manier als hierboven tellen hoeveel organisaties als islamitische te beschouwen zijn, blijken dat er 171 van de 681 te zijn, dat wil zeggen 25% (bij Turken was dat 32%). Het lagere percentage heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat er minder stromingen zijn binnen de Marokkaanse islam dan binnen de Turkse islam. Ongeveer de helft (81) van de 171 islamitische Marokkaanse organisaties zijn moskeeën.

De belangrijkste Marokkaanse islamitische organisatie is de Unie van Marokkaanse Moslim Organisaties (UMMON), een koepel waarbij de meeste Marokkaanse moskeeën zijn aangesloten. In diverse publicaties wordt de UMMON als de belangrijkste vertegenwoordiger van de 'officiële Marokkaanse islam' beschouwd, dat wil zeggen dat zij het standpunt van Marokkaanse koning als normatief hanteren. De UMMON werd in 1977 opgericht door bestuursleden van islamitische organisaties in Amsterdam, Utrecht, Leiden, Den Haag, Eindhoven, Helmond en Roermond. Formeel is de UMMON geen vertegenwoordiger van een Marokkaanse religieuze of politieke instantie, maar zij representeert de Marokkaanse moskeeorganisaties die min of meer de officiële Marokkaanse islam volgen. Er is variatie in de mate van koningsgezindheid van de aangesloten moskeeorganisaties.

In Amsterdam opereert bovendien de Raad van Moskeeën Amsterdam. In vervolgonderzoek in Amsterdam bleek dat er een jaar later zestien Marokkaanse moskeeën waren in Amsterdam. De gematigde moskeeën maken deel uit van de overlegstructuren, maar drie andere moskeeën vallen daarbuiten. De Marokkaanse moskeeën verschillen onderling sterk, maar zijn volgens Cherribi (2000) meestal vrij traditioneel. Volgens een telling op 14 november 2003 in de Nederlandse moskeeëndatabase waren er zeventien Marokkaanse moskeeën in Amsterdam, zes in Rotterdam en zeven in Utrecht. Verder zijn er een aantal plaatselijk federaties en clusters in Driebergen, in Limburg en in Rotterdam.

In de jaren tachtig en negentig ontstonden kritische islamitische stromingen die ernaar streefden zich onafhankelijk van de toenmalige Marokkaanse koning Hassan II op te stellen; Landman noemt bijvoorbeeld Stichting Moskee Vinkenstraat en Moskee Al-Salam in Amsterdam. Landman (1992: 173) beschrijft ook de oprichting (in 1990) van de Stichting Nederlandse Federatie van Maghrebijnse Islamitische

Organisaties (NFMIO) als een poging van het Samenwerkingsverband Marokkanen en Tunesiërs (SMT) om zich met de vorming van vrije moskeeën bezig te houden.

De politieke situatie in Marokko is sinds de nieuwe koning in 2000 de troon besteeg sterk veranderd; de Marokkaanse regering vaart een gematigder koers ten aanzien van oppositionele bewegingen. De kritiek op de politieke situatie in Marokko is daardoor verminderd, ook van de zijde van Marokkaanse organisaties. Door deze ontwikkelingen is de tegenstelling tussen koningsgezinde en vrije moskeeën minder relevant geworden.

Naast een kritische islamitische beweging ter linker zijde, spreekt Landman (1992: 175) van Marokkaanse islamisten. Daarmee worden stromingen bedoeld die terug willen naar de fundamenteën van de islam en veel strikter zijn in de interpretatie van de voorschriften. De nadruk wordt gelegd op het op het rechte pad houden van kinderen, terugkeer naar oorspronkelijke waarden en meer sociale rechtvaardigheid. In Marokko zorgen islamisten, ook wel als fundamentalisten aangeduid voor veel onrust. In Nederland gaat het om relatief kleine groepen, die vaak internationaal opereren, maar die door het merendeel van de in Nederland wonende Marokkanen nadrukkelijk worden afgewezen. De tegenstelling tussen conservatieven en vernieuwingsgezinden speelt ook in Nederland, maar niet zo extreem als in Marokko.

Een radicale beweging wordt gevormd door de aanhangers van sjeik Abdesslam Yacine (of sjeik Yassin), de Jam'iyyat al-Shabibat al-Islâmiyya (Vereniging van Islamitische Jeugd, JSI). Thema's van deze beweging zijn buitenlandse overheersing, sociaal onrecht en onvoldoende gelding van de islamitische wet in de Marokkaanse samenleving. Yacine stelde Hassan II verantwoordelijk voor de alom heersende corruptie en zedenverwildering. Hij werd aanvankelijk in een psychiatrische inrichting opgesloten maar is door Mohammed VI vrijgelaten (Obdeijn et al. 1999: 171). Na het aantreden van de nieuwe koning schreef hij een manifest dat via internet werd verspreid. Sommige predikers die zijn gedachtegoed voorstaan hebben grote populariteit verworven en verspreiden hun preken op cassettebandjes, ook op de Ten Kate markt in Amsterdam. Deze beweging heeft zich in Marokko sterk verzet tegen de hervorming van het familierecht en een petitie in Nederland laten rondgaan. In het jaarverslag van de BVD van 2001 wordt de petitie genoemd die ook bij gematigde Marokkaanse moskeeën is verspreid.

Andere voorbeelden van islamistische gebedsruimten zijn volgens Landman (1992: 176) de Abi Bakr Moskee in Nijmegen en de Tawhid Moskee in Amersfoort. De islamitische voorschriften worden daar strikter opgevolgd dan gebruikelijk in Marokkaanse kring en men keurt sufisme af. De beweging richt de aandacht op de positie van moslims in de West-Europese samenleving, waarbij jongeren beschermd dienen te worden tegen verderfelijke invloeden van materialisme en zedeloosheid.

In de 'gewone' Marokkaanse islam spelen sufi's een belangrijke rol in deze beweging en de religieuze praktijk is door het sufisme beïnvloed en zijn heilige plaatsen

en geestelijken daarbij gebruikelijk. De Egyptische Moslim Broeders hebben, in tegenstelling tot België en Frankrijk, in Nederland geen moskee die zich duidelijk met deze beweging associeert.

Een minder politiek georiënteerde beweging is Jamâ't al-Tablîgh wa'l-Da'wa (JTD), die actief is in diverse West-Europese landen, vooral in Frankrijk, België en Groot-Brittannië (Landman 1997). In Nederland was de Ar Rahman Moskee in Amsterdam het hoofdkwartier van JTD. De zogenaamde tablîghî's, in het wit geklede mannen reizen moskeeën in Europese steden af en daar en op plaatsen als Hoog Catharijne in Utrecht, Marokkaanse voorbijgangers ertoe te bewegen hun voorbeeld te volgen.

Een in 1992 in Libië opgerichte beweging is de Jam'iyat al-da' wat al-islâmiyya (JDI) (Landman 1992: 181). In Utrecht zochten Marokkaanse moslims contact met financiers in de Arabische wereld en vonden Libië bereid om de activiteiten (waaronder onderwijs in het Arabisch) van een moskee te financieren. Rath e.a. (1996) beschrijven de moeizame pogingen van deze Stichting De Moskee om bij de gemeente Utrecht een gebouw en financiën te verwerven. Door de aankoop en verbouwing van een kerkgebouw in Overvecht realiseerde de JDI begin 1983 een moskee, die tot op heden – mede door de geringe oppervlakte en slechte staat van andere gebedsruimten – geldt als 'de' moskee van Utrecht: de Umar Ibn al-Khattâb Moskee aan de Winterboeidreef. De invloed van de Marokkaanse gemeenschap op de moskee is sinds een conflict binnen het bestuur beperkt: het bestuur wordt gedomineerd door Libiërs.

Tot de categorie van islamistische organisaties die in Nederland terug te vinden zijn en die sterk zijn georiënteerd op de islamitische wereld, behoort ook Al Waqf Al Islami. Hiermee worden ongeveer acht organisaties in Zuidoost-Nederland geassocieerd, onder meer in Eindhoven en Helmond. Ook enkele islamitische scholen in Zuid-Nederland worden tot deze meer fundamentalistisch georiënteerde islamitische stroming gerekend.

De positie van de (gematigde) islamitische organisaties is van doorslaggevend belang in het Marokkaanse organisatienetwerk. Van de 43 organisaties die deel uitmaken van de grootste cluster, is meer dan helft (24) religieus.

Bovendien zijn de UMMON en de Islamitische Raad Nederland centrale punten in het netwerk, die met een groot deel van de andere organisaties een verbinding vormen. De IRN heeft dertien dubbelfuncties met andere Marokkaanse organisaties en de UMMON twaalf. Naast de Stedelijke Marokkaanse Raad in Amsterdam zijn IRN en UMMON de grote samenbindende factoren in het hele Nederlandse netwerk van Marokkaanse organisaties. Ook van doorslaggevend belang in het landelijke Marokkaanse netwerk zijn de Al Kabir moskee en de daaraan gelieerde organisaties op de Weesperzijde te Amsterdam, zoals Stichting Islamitische Hulpverlening, Al Maarif en Ibno Khaldoun. De Al Kabirmoskee heeft drie dubbelfuncties, de Stichting Isla-

mitische Hulpverlening vijf. Zij hebben diverse contacten binnen en buiten Amsterdam. De El Islam Moskee in Den Haag is ook een belangrijk verbindingspunt met vijf dubbelfuncties. De Raad van Moskeeën in Amsterdam maakt tevens deel uit van het belangrijkste Marokkaanse netwerk en heeft zeven dubbelfuncties.

3.3 Surinaams islamitische organisaties

In 2002 is vergelijkbaar netwerkonderzoek opgezet voor Surinaamse organisaties in Nederland (Van Heelsum en Voorthuysen 2002). Daaruit bleek dat er in 2002 881 Surinaamse organisaties waren in Nederland. De kwalitatieve en netwerkgegevens in deze paragraaf zijn op dat onderzoek gebaseerd. De dichtheid van organisaties per inwoners blijkt iets hoger dan bij Marokkanen. Volgens het CBS zijn op 1 januari 2002 315.177 Surinamers in Nederland, dus is de dichtheid 2,7 organisaties per 1000 inwoners. De 45.000 moslims onder Surinamers zijn vooral te vinden onder Hindostanen en Javanen. Zij werken vaak samen met Pakistaanse moslims; zij laten bijvoorbeeld theologen en imams uit Pakistan overkomen. We tellen in ons bestand 89 Surinaamse islamitische organisaties.

Hindostaans-islamitische organisaties

Volgens Landman (1992) zijn de Hindostaans-islamitische organisaties onder te brengen in twee bewegingen: de Ahmadiyya-beweging en de soennitische beweging; ongeveer 30% van de Surinaams-Hindostaanse moslims is Ahmadi; de overigen zijn soennitisch. Een aantal Hindostaans-islamitische organisaties werkt vaak samen met moslims in Pakistan.

Ahmadiyya-beweging

Prins (1961: 20) beschrijft de Ahmadiyya-beweging als reformistisch van karakter en de soennitische beweging als traditionalistisch. Een voorbeeld van een liberaal standpunt is dat leden die wel de intentie hebben de hadj te volbrengen, maar daar door overmacht niet toe in staat zijn, toch hun religieuze plichten hebben voldaan (Landman 1992: 209). Binnen de Ahmadiyya-beweging zijn twee aparte takken te onderscheiden: de Lahore- en de Qadian-tak. Zij verschillen van opvatting over de betekenis van Mirza Ghulam Ahmad (Landman 1992: 211). De Lahore-tak ziet Mohamed als enige profeet van de islam: 'Geen enkel profeet, noch een nieuwe noch een oude, zal na de Heilige Profeet Mohamed komen.' De Qadian-tak daarentegen gelooft dat na Mohamed wel degelijk nieuwe profeten kunnen komen, onder wie Mirza Ghulam Ahmad. De meeste Hindostaanse moslims (in Nederland) zijn aanhangers van de Lahore-tak.⁴

De eerste Ahmadiyya-organisatie in Nederland werd in 1968 opgericht: het Islamitische Genootschap Nederland (IGN) in Den Haag. In 1970 werd de eerste Ahmadiyya-organisatie in Amsterdam opgericht: de Stichting ten behoeve van de Islam in Nederland (SIN). Deze twee organisaties werkten samen met de Islamitische

Vereniging Utrecht. Maar toen koning Faysal van Sadoedi-Arabië in 1973 besloot Aymadiyya's de toegang tot Mekka te ontzeggen, wilden sommigen breken met deze beweging. Om de erkenning door de soennieten te bevorderen, wijzigde de IGN (in 1985) haar naam in Islamitisch Genootschap Nederland Hanafie (Landman 1992: 208). De verdeeldheid werd versterkt doordat een deel van de achterban het hier niet mee eens was en de Islamitische Sociale Culturele Vereniging Jamaat al Imaan stichtte, die weigerde een soennitisch of een Ahmadiyyakamp te kiezen in het conflict. Ook de Nederlandse Islamitische Organisatie en de Islamiya Anjuman probeerden een neutrale koers te varen (Landman 1992: 208). Andere organisaties toonden openlijk affiniteit voor de Ahmadiyya-stroming en richtten onder de naam Ahmadiyya Anjuman Isha'at Islam verschillende organisaties op. Om de activiteiten van de Ahmadiyya te coördineren, werd de Federatie van Ahmadiyya Anjumans Isha'at Islam Nederland (FAAIIN) (Rotterdam) opgericht.⁵ De federatie legde zich onder meer toe op het ondersteunen van vervolgte geestverwanten in Pakistan (Landman 1992: 209). In Nederland kunnen we vijftien organisaties beschouwen als Ahmadiyya-organisaties.

In het netwerk van Surinaamse organisaties in Nederland zien we een aantal Ahmadiyya-organisaties van de Lahore tak.

De Federatie Ahmadiyya Anjumans Isha'at Islam Nederland is in het netwerk gekoppeld aan vijf andere organisaties. Via de Stichting Hindoe- en Moslimgemeenten (Utrecht) is de Ahmadiyya Federatie gekoppeld aan de centrale organisaties in het netwerk.

Omdat het grootste deel van het Surinaamse netwerk bestaat uit hindoe-organisaties, is de tekening hier weggelaten. Het is dus bijzonder dat er een aantal moslimorganisaties in het netwerk te vinden zijn. De twee organisaties die een brug vormen tussen hindoes en moslims zijn de Stichting Hindoe- en Moslimgemeenten met zes dubbelfuncties en HIVOS (Hindoe-moslim organisatie voor de medefinanciering van ontwikkelingssamenwerking, ondertussen opgegaan in Cordaid). De laatstgenoemde is zeer centraal in het netwerk te vinden, met negen dubbelfuncties naar andere centrale organisaties als de Organisatie voor Hindoe Media en de Stichting Hindoe Parishad.

Soennitische beweging

De soennitische organisaties bestrijden de ahmadiyya's, gesteund door Pakistaanse theologen. Zij zijn traditioneler en zij bepalen overwegend het gezicht van de Surinaamse islam in Nederland. Deze organisaties vallen meer op omdat zij zich richten op moskeebouw en omdat zij hoogtijdagen met massale landelijke bijeenkomsten vieren (Landman 1992: 211). De eerste soennitische organisatie is in Rotterdam opgericht in 1971: de Nederlandse Moslim Associatie Shaan-e Islam (Landman 1992: 212). Na de migratiegolf in 1974/1975 nam het aantal organisaties in deze categorie snel toe. Nieuw waren de Stichting Moslim Associatie Nederland (Utrecht), de Netherlands Islamic Society (NIS) Amsterdam en de Stichting Moeslim Ahle Soen-

nat Wa Jamaat (Den Haag). De NIS ging ten onder aan een meningsverschil over de plaats waar de eerste Amsterdamse soennitische moskee moest komen; de grond in de Venserpolder werd namelijk alleen in erfpacht beschikbaar gesteld en Arabische financiers wilden alleen geld beschikbaar stellen als de grond islamitisch eigendom was. Een deel van de achterban richtte daarna het Islamitisch Centrum Nederland en de Stichting Welzijn voor Moslims in Nederland (SWMN) op. Een belangrijke drijfveer van de SWMN was opnieuw het realiseren van een soennitische moskee in Amsterdam. Uiteindelijk werd de Taibah Moskee met de financiële steun van een Saoedische prins in 1985 geopend. Vlak voor de opening werd besloten dat een nieuwe koepelorganisatie nodig was, die belangen van Pakistaanse en Surinaamse islamitische organisaties tezamen moest vertegenwoordigen; dat werd de Stichting World Islamic Mission Nederland (WIMN). Deze kan formeel als de koepelorganisatie voor de soennitische Hindostanen worden beschouwd.

De Brêlwi-school in India en Pakistan had een belangrijke invloed op de soennitische organisaties (Landman 1992: 220). Deze school benadrukt de volksvroomheid en accepteert heiligenverering en pîrs (dit zijn nakomelingen of geestelijke opvolgers van vroegere heiligen die in dorpen in India en Pakistan grote sociale invloed hebben). De World Islamic Mission (WIM) is een internationaal samenwerkingsverband van een aantal vooraanstaande schriftgeleerden uit de Brêlwi-traditie ten behoeve van het missiewerk. Drie takken hebben in Nederland hun invloed (Landman 1992: 223-229):

- De tak onder leiding van de Pakistaanse mawlana Shah Ahmad Noorani Siddiqui. Deze theoloog was nauw betrokken bij de Nederlandse organisaties SWMN en de WIMN;
- De tak onder leiding van de in Bradford (Groot Brittanië) wonende pîr Maroof Husayn. Zijn aanhangers richtten in 1981 te Stichting Islamitische Wereldmissie (IWM) op;
- De tak onder leiding van de Pakistaanse pîr Abdul Wahab Siddiqui, die na een onenigheid met Noorani binnen de WIM de International Muslim Organization (IMO) oprichtte.

De meeste Hindostaans-soennitische organisaties zijn aangesloten bij een van deze drie koepelorganisaties. In ons bestand vinden we 41 organisaties die als soennitisch kunnen worden getypeerd. Voor zeven organisaties geldt dat deze als algemeen islamitisch kunnen worden beschouwd en niet als een soennitische of Ahmadiyya-organisatie.

De netwerkanalyse van Surinaamse organisaties wees uit dat de Soennitische organisaties in een apart netwerk te vinden zijn en niet gekoppeld zijn aan het grote Surinaamse netwerk. Dit in tegenstelling tot de Ahmadiyya-organisaties, die wel in het grote Surinaamse netwerk te vinden zijn. Daarnaast hebben we een apart netwerk van islamitische Surinaamse organisaties onderscheiden. Vier organisaties hebben ieder drie contacten in dit netwerk: de Stichting World Islamic Mission

Nederland, de Stichting Islamitisch Voortgezet Onderwijs Amsterdam, de Islamitische Sociaal-Culturele Vereniging Daras Salaam Ahle Sunnat Wal Jamaat Hanafie uit Hoofddorp en de Federatie van Antilliaanse en Surinaamse Stichtingen in Haarlem. Deze kleine cluster bestaat uit negen organisaties, waaronder vijf soennitisch-islamitische organisaties, namelijk de Islamitische Sociaal-Culturele Vereniging Daras Salaam Ahle Sunnat Wal Jamaat Hanafie, de Moslim Associatie Faried-Ul-Islam, de SWIMN, de Stichting Moslim Associatie Nederland en Stichting Jamia Madinatul-Islam.

Javaans-islamitische organisaties

Surinaamse Javanen beschikken volgens de telling van 2002 over 36 organisaties. De belangrijkste is de (koepel)organisatie Stichting Stuurgroep Javanen in Nederland.⁶ Javanen hebben een cluster van dubbelfuncties van drie niet religieuze organisaties.

Zeven organisaties zijn vanuit de Javaans-islamitische (soennitische) beweging opgericht. Net als in Suriname zijn de Javaanse moslims in Nederland in drie groepen verdeeld: de traditionalisten, de puriteinen en de gematigd puriteinen. De traditionalisten waarderen in de Javaanse religieuze cultuur zowel de islamitische als de pre-islamitische gebruiken. Landman (1992: 231) wijst erop dat deze groep zwak georganiseerd is, wat wellicht samenhangt met de verspreiding van Javaanse moslims over Nederland. De puriteinen en de gematigd puriteinen, die alleen of voornamelijk de islamitische gebruiken aanhangen, hebben wat betreft organisatievorming het voortouw genomen. De eerste Javaans-islamitische organisatie was de Djami'atul Islam Alfatah Nederland (DIAN). Volgens een deel van de achterban leefde de DIAN de islamitische wet niet strikt na, waarop zij de Stichting Jama'ah Sahabatul Islam 's-Gravenhage oprichtten. De grootste en actiefst Javaans-islamitische organisatie is de (gematigd puriteinse) Islamitische Culturele Vereniging Roekoen Islam.

Er bestaat geen aparte koepelorganisatie voor de zeven Javaanse moslimorganisaties. Er is in Nederland één nieuw gebouwde Javaans-islamitische moskee, de Moskee Rachmattullaah, die onderdeel uitmaakt van het bejaardenhuis Beekvliet te Sint Michielsgestel (Landman 1992: 234). Deze moskee wordt gebruikt door de vereniging Rachmattullaah Islam. De zeven Javaanse islamitisch organisaties hebben weinig dubbelfuncties met andere Surinaamse organisaties: de All-Jamiatul-Hasana, de Islamitische Culturele Vereniging Roekoen Islam en de Rachmattullah Islam hebben ieder slechts één dubbelfunctie.

4 Conclusie

Als we het relatieve aantal organisaties per etnische groep vergelijken, dan is de rol van islamitische organisaties binnen de Turkse gemeenschap het grootste, 32% van de Turkse organisaties is islamitisch. Hierin worden zij gevolgd door Marokkanen en Surinamers (respectievelijk 25% en 10%). De Marokkaanse islam kent minder stromingen minder federaties dan de Turkse en het aantal Surinaamse moslims is geringer dan het aantal Turkse moslims. Met betrekking tot de netwerkpositie van islamitische organisaties is het volgende te constateren:

- Er zijn diverse raden en organen die moslims van Marokkaanse, Turkse en Surinaamse achtergrond bij elkaar brengen of binnen een etnische groep voor contacten tussen de stromingen zorgen. De Raad van Moskeeën verbindt binnen de Turkse gemeenschap de Diyanetstroming en de extreem nationalistische moskeeën. Verder neemt deze raad een centrale plaats in het Turkse netwerk in, omdat deze ook een verbinding vormt naar de subcluster rond het Inspraak Orgaan Turken. We kunnen dus stellen dat de raad op het niveau van bestuurlijke dubbel-functies een aanzienlijke bijdrage levert aan de Turkse civiele gemeenschap. Dit geldt niet voor de Nederlandse Moslim Raad en de Islamitische Raad Nederland. De IRN heeft wel een centrale rol in het Marokkaanse netwerk. De Nederlandse Moslim Omroep blijkt een spilfunctie te vervullen door het bij elkaar brengen van diverse islamitische stromingen uit verschillende etnische groepen. Islamitische scholen kunnen een zelfde soort functie vervullen. Het Contactorgaan Moslims en Overheid heeft in de toekomst de mogelijkheid een centrale rol te gaan vervullen.
- Bij de Turken nemen de vele organisaties en koepels van de Diyanettak een centrale plaats in het civiele netwerk in waardoor zij in verhouding het meest bijdragen aan het overbruggen van verschillen binnen de Turkse gemeenschap. Ook de andere stromingen maken deel uit van dit netwerk. Zowel de conservatieve Milli Görüş als de süleymancibeweging zijn landelijk en in Amsterdam gelieerd aan Turkse netwerken. En de vrijzinnige Turkse Alevieten hebben een koepelorganisatie die centraal staat in een subcluster van het Turkse netwerk. Deze subcluster is verbonden aan diyanetorganisaties van het Turkse netwerk waardoor zij een belangrijke bijdrage levert aan de Turkse civiele gemeenschap. De islamitische organisaties die geassocieerd worden met de Grijze Wolven nemen een geïsoleerde positie in. Zij zijn echter wel met één dubbelfunctie verbonden aan de Raad van Moskeeën. Zij lijken overigens geen grote invloed te hebben in de Turkse gemeenschap.
- Binnen het Marokkaanse netwerk neemt de overkoepelende UMMON een centrale positie in. Als vertegenwoordiger van de officiële Marokkaanse islam overbrugt zij verschillen tussen meer en minder koningsgezinde Marokkanen. Met betrekking

- tot de Marokkaanse gemeenschap kunnen we stellen dat islamitische organisaties cruciaal zijn in de samenhang van de civiele gemeenschap.
- Binnen het door hindu-organisaties gedomineerde Surinaamse netwerk zijn alleen islamitische organisaties van de gematigde Ahmadiyyabeweging te vinden. Dit betekent dat deze islamitische organisatie een bijdrage levert aan de civiele gemeenschap van Surinamers. De binnen de Surinaamse islam dominante en meer traditionele Soennitische beweging vormt een apart *bonding* netwerk en draagt zo op het niveau van dubbelfuncties niet bij aan de ontwikkeling van een Surinaamse civiele gemeenschap.

Uit de vergelijking van de positie van islamitische organisaties in de netwerken van de drie gemeenschappen blijkt, dat zij vooral in het Turkse en Marokkaanse maatschappelijk middenveld een cruciale rol vervullen. Het zijn dus niet culturele verenigingen of politieke groepen die in het maatschappelijk middenveld de belangrijkste positie innemen, maar vooral de religieuze organisaties. Zij zijn in staat om via hun netwerk informatie te verspreiden en om mensen te mobiliseren. Ook kunnen zij als aanspreekpunt voor bijvoorbeeld de plaatselijke overheid functioneren.

Noten

- 1 Mahawat Khan (2003: 131) schat dat 18% van de Surinamers in Nederland moslim is, d.w.z. 45.000.
- 2 Het verschil blijkt onder meer uit het verplicht stellen van hoofddoekjes, gescheiden gymlessen voor jongens en meisjes. Voor meer informatie zie het rapport van de Onderwijsinspectie: http://www.owinsp.nl/documents/pdf/Islamitische_scholen_2002_2003.
- 3 Aantallen soennieten, sjieten en alevieten worden in Nederland niet officieel geregistreerd, wij kijken naar het aantal organisaties.
- 4 Voor meer informatie over de tegenstelling tussen de Lahore- en de Qadian-tak bezoek <http://www.gironet.nl/home/imaks/faaiin/verschil.htm>.
- 5 Voor meer informatie, zie de website <http://www.faaiin.nl/>.
- 6 Meer informatie over Javaanse religieuze organisaties is te vinden in Towikromo (1997).

Literatuur

- Berman, S. (2003). 'Islamism, Revolution, and Civil Society'. In: *www.apsanet.org*, 1 (2), p. 257-266.
- Boot, J.S.M. (2003). 'Onderwijs aan Minderheden'. In: *Handboek Minderheden* (p. 1-49). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Bouadi, O., S. Bouteba, A. van Heelsum, P. de Mas en D. Oosterbaan (2001). *De vele gezichten van Marokkaans Nederland, Een wie is wie?*. Amsterdam: Uitgeverij Jan Mets.
- Breton, R. (1964). 'Institutional completeness of ethnic communities and the personal relations of immigrants'. *American Journal of Sociology* 70 (2), p. 193-205.
- Canatan, K., C.H. Oudijk en A. Ljamai (2003). *De maatschappelijke rol van Rotterdamse moskeeën*. Rotterdam: COS, <http://www.cos.nl/html/nieuws/moskee.pdf>.
- Canatan, K. (2001). *Turkse Islam, perspectieven op organisatievorming en leiderschap in Nederland* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Cherribi, O. (2000) *Imams d'Amsterdam: à travers l'exemple des imams de la diaspora marocaine* (proefschrift). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Den Exter, J. en Th. Hessels (2003). 'Organisaties van minderheden'. In: *Handboek Minderheden* (p. 1-34). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Fennema, M. (2004). 'Concept and Measurement of Ethnic Communities'. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30(3).
- Fennema, M. en J. Tillie (1999). 'Political participation and political trust in Amsterdam. Civic communities and ethnic networks'. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25 (4), p. 703-726.
- Heelsum, A. van (2001). *Marokkaanse organisaties in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Heelsum, A. van en J. Tillie (1999). *Turkse organisaties in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Heelsum, A. van en E. Voorthuysen (2002). *Surinaamse organisaties in Nederland*. Amsterdam: Aksant.
- Hooghe, M. (1999). 'Participatie en de vorming van sociaal kapitaal. Een exploratie van het causaal verband tussen participatie en maatschappelijke houdingen'. *Sociologische Gids* 46 (6), p. 494-520.
- Landman, N. (1992). *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Landman, N. (1997). 'De islam in de Westerse metropool'. In: H. Driessen (red.), *In het huis van de Islam* (p. 388-344). Nijmegen: SUN.
- Mahawat Khan, M.A. (2003). 'Hindostaanse moslims en hun organisatievorming'. In: C.E.S. Choenni en K.S. Adhin (red), *Hindostanen. Van Brits-Indische emigranten via Suriname tot burgers in Nederland* (p. 122-137). Den Haag: Sampreshan.
- Middelkoop, E. van (2003). 'Naar een christelijk-politiek perspectief op de multiculturele samenleving'. In: M. Fennema en E. van Middelkoop, *Integratie en Verzuiling: bezinning op de multiculturele samenleving* (p. 13-20). Amersfoort: Groen van Prinsteren Stichting.
- Obdeijn, H.L.M., P. De Mas en P. Hermans (1999). *De geschiedenis van Marokko*. Amsterdam/Leuven: Bulaaq Van Halewyck.
- Rath, J., R. Penninx, K. Groenendijk en A. Meyer (1996). *Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Shadid, W.A.R., P.S. van Koningsveld (1997). *Moslims in Nederland. Minderheden en religie in de multiculturele samenleving*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Sunier, T. (1996). *Islam in beweging. Turkse Jongeren en Islamitische organisaties*. Amsterdam: Het Spinhuis.

- Towikromo, Y. (1997). *De islam van de Javanen uit Suriname in Nederland. Een exploratief onderzoek naar de religieuze organisatievorming van de Surinaamse Javanen in Nederland*. Den Haag: Amrit.
- Van Westerloo, G. (2004). 'Revolutie bij de zwarte kousenmoslims'. In: *NRC-M*, 7 februari 2004, p. 11-22.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2004-2005) is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau.

ISBN 90-377-0165-5

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062 4
(English edition 2001)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2002

2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002). ISBN 90-377-0089-6

2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1

2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs (2002) ISBN 90-377-0095-0

2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4

2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5

2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8

2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6

2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (OALT) (2002). ISBN 90-377-0090-x

2002/10 Rapportage gehandicapten 2002. Maatschappelijke positie van mensen met lichamelijke beperkingen of verstandelijke handicaps (2002). ISBN 90-377-0104-3

- 2002/13 *Emancipatiemonitor 2002*. ISBN 90-377-0110-8
 2002/14 *Ouders bij de les. Betrokkenheid van ouders bij de school van hun kind (2002)*.
 ISBN 90-377-0091-8
 2002/16 *Rapportage Jeugd 2002 (2003)*. ISBN 90-377-0111-6

SCP-publicaties 2003

- 2003/1 *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers (2003)*. ISBN 90-377-0112-4
 2003/4 *Rapportage Sport 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0109-4
 2003/5 *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen (2003)*.
 ISBN 90-377-0087-x
 2003/8 *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporale organisatie van verplichtingen en voorzie-
 ningen (2003)*. ISBN 90-377-0113-2
 2003/11 *De uitkering van de baan. Reïntegratie van uitkeringsontvangers: ontwikkelingen in de periode
 1992-2002 (2003)*. ISBN 90-377-0094-2
 2003/12 *De sociale staat van Nederland 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0138-8
 2003/13 *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie (2003)*.
 ISBN 90-377-0139-6
 2003/16 *Profijt van de overheid. De personele verdeling van gebonden overheidsuitgaven en -inkomsten in
 1999 (2003)*. ISBN 90-377-0070-5
 2003/17 *Armoedemonitor 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0140-x

SCP-publicaties 2004

- 2004/4 *Zorg en wonen voor kwetsbare ouderen. Rapportage ouderen 2004 (2004)*.
 ISBN 90-377-0156-6
 2004/6 *The poor side of the Netherlands Results from the Dutch 'Poverty Monitor', 1997-2003 (2004)*.
 ISBN 90-377-0183-3

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/1 *Onbetaalde arbeid op het spoor (2002)*. ISBN 90-377-0073-x
 2002/12 *De werkelijkheid van de Welzijnswet (2002)*. ISBN 90-377-0116-7
 2002/15 *De vierde sector. Achtergrondstudie quartaire sector (2002)*. ISBN 90-377-0093-4

Onderzoeksrapporten 2003

- 2003/2 *Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling (2003)*.
 ISBN 90-377-0124-8
 2003/3 *Inkomen verdeeld (2003)*. ISBN 90-377-0074-8
 2003/6 *Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging (2003)*. ISBN 90-377-0114-0
 2003/7 *Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging. Samenvatting van het onderzoeksrapport
 (2003)*. ISBN 90-377-0133-7
 2003/9 *Maten voor gemeenten 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0134-5
 2003/10 *Het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid halverwege de eerste planperiode (1998-2002)
 (2003)*. ISBN 90-377-0054-3
 2003/14 *Mobiel in de tijd. Op weg naar de auto-afhankelijke maatschappij, 1975-2000 (2003)*.
 ISBN 90-377-0125-6
 2003/15 *Beleid in de groei. Voortgang en uitkomsten van het lokale jeugdbeleid (2003)*.
 ISBN 90-377-0058-6

Onderzoeksrapporten 2004

- 2004/1 *Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden (2004)*.
 ISBN 90-377-0162-0

- 2004/2 De moraal in de publieke opinie. Een verkenning van 'normen en waarden' in bevolkingsenquêtes (2004). ISBN 90-377-0163-9
- 2004/3 Werkt verlof? Het gebruik van regelingen voor verlof en aanpassing van arbeidsduur (2004). ISBN 90-377-0144-2
- 2004/5 Maten voor gemeenten 2004 (2004). ISBN 90-377-0179-5
- 2004/9 Moslim in Nederland. Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen. Samenvatting (2004). ISBN 90-377-0176-0

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002)
- 80 Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002). ISBN 90-377-0108-6
- 81 Modelleren van de gehandicaptenzorg (2001)
- 82 Verslaglegging van de modellering van de geestelijke gezondheidszorg (2002). ISBN 90-377-0099-3
- 83 Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002). ISBN 90-377-0100-0
- 84 Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002). ISBN 90-377-0101-9
- 85 Intramuraal AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002). ISBN 90-377-0102-7
- 86 Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002). ISBN 90-377-0103-5
- 87 Naar een agenda voor de jeugd. Voorstellen voor een positief lokaal jeugdbeleid (2002). ISBN 90-377-0105-1
- 88 Kenniscentra in Nederland. Een inventariserend onderzoek naar kenmerken en groei van het aantal kenniscentra (2002). ISBN 90-377-0122-1
- 89 Modelleren van de care-sectoren in het Ramingsmodel Zorg (2003). ISBN 90-377-0123-X
- 90 Sociale activering. Een brug tussen uitkering en betaald werk (2003). ISBN 90-377-0127-2
- 91 Het sociale draagvlak voor de quartaire sector, 1970-2000 (2003). ISBN 90-377-0131-0
- 92 De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes (2003). ISBN 90-377-0136-1
- 93 Midden in de media (2003). ISBN 90-377-0130-2
- 94 Ontwikkeling in het lokaal vrijwilligersbeleid (2003). ISBN 90-377-0137-X
- 95 Voorstel voor de toekomstige ontwikkeling van de landelijke jeugdmonitor (2004). ISBN 90-377-0167-1
- 96 Nieuwe baan of nieuwe functie? Een studie naar de beloning van externe en interne mobiliteit (2004). ISBN 90-377-0172-8
- 98 Landelijk ramingsmodel kinderopvang 2002-2010 (2003) ISBN 90-377-0148-5
- 99 Sociale uitsluiting. Een conceptuele en empirische verkenning (2003). ISBN 90-377-0154-X
- 100 Het Nationale scholierenonderzoek (NSO) en het Health Behaviour in School-aged Children-onderzoek (HBSC) vergeleken (2004). ISBN 90-377-0150-7
- 101 Schalen van fysieke en psychosociale beperkingen. Het meten van hulpbehoefte bij de indicatiestelling verpleging en verzorging (2003). ISBN 90-377-0151-5
- 102 Vertrouwen in de rechtspraak; theoretische en empirische verkenningen voor een monitor (2004). ISBN 90-377-0164-7
- 103 Bindingsloos of bandeloos. Normen, waarden en individualisering (2004). ISBN 90-377-0169-8
- 104 De veeleisende samenleving. De sociaal-culturele context van psychische vermoeidheid (2004). ISBN 90-377-0170-1
- 105 Cijferrapport allochtone ouderen (2004). ISBN 90-377-0171-X
- 106 Moslim in Nederland. Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen. ISBN 90-377-0178-7 (set, 6 delen)

Overige publicaties

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1

Uitgewerkt! (2002). ISBN 90-377-0085-3

De oplossing van de civil society (2002). ISBN 90-377-0107-8

Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs (2002). ISBN 90-377-0117-5

De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context (2002). ISBN 90-377-0119-1

Armoedebericht 2002 (2002). ISBN 90-377-0121-3

Kijken naar gevaren. Over maatschappelijke percepties van externe veiligheid (2002). ISBN 90-377-0120-5

Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd (2003). ISBN 90-377-0135-3

Mantelzorg in getallen (2003). ISBN 90-377-0146-9

Berichten uit het vyvarium (2003). ISBN 90-377-0149-3

Autochtone achterstandsleerlingen: een vergeten groep (2003). ISBN 90-377-0153-1

Hollandse taferelen (2004). Nieuwjaarsuitgave 2004. ISBN 90-377-0155-8

Social Europe. European Outlook 1. Annex to the 'State of the Union 2004' (2004). ISBN 90-377-0145-0

Does Leave Work? Summary (2004). ISBN 90-377-0182-5